

Spillelidenskab

Af Fritze Lindahl

Spil hører til menneskenes ældste forlystelser! Det var fra Østen, at de forskellige slags bræt- eller tavlespil kom til Europa, og det var romerne, som bragte spillene nordpå. Skakspillet skal være opstået i Indien, hvorfra det kom til Persien og af araberne videreførtes til Sydeuropa. I 1100-årene – om ikke før – må vi regne med, at skakspillet var kendt også i Danmark.

I udgravningsmateriale fra undersøgelser af middelalderlige byer og borge forekommer så at sige altid terninger og spillebrikker af forskellig art. Selv når det drejer sig om kirker og klostre, møder man disse vidnesbyrd om, at folk også her følte trang til adspredelse ved spil, hvad enten det nu var mølle, trik-trak, skak eller dam, – eller måske blot et slag terning. Spil med brikker kaldes for brætspil, og hermed antydes, at der anvendtes spillebræt af træ. Spillefelterne kunne også være indridset på flade sten i det fri eller på sten- og træflader i bygninger, således at spillerne kun skulle medbringe brikker og eventuelt terninger. Der er i Vimosefundet (ca. 200-400) bevaret rester af spillebræt, men intet middelalderligt er overlevet.

Selve ordet skak skal være det samme som det persiske ord for konge, »shah« (1). Sagaerne lader os forstå, at skak var et spil, der sømmede sig for konger. Snorre fortæller, at Knud den Store og Ulf Jarl trættedes over et spil skak i 1028, skønt dette spil næppe endnu på den tid var kendt i Danmark (2).

Under blodgildet i Roskilde 1157 (det afgørende møde mellem Sven, Knud og Valdemar) bad Sven om et brætspil »og roste sig af, at han var en stor Mester i denne Leg, fordi det var en Morskab, han var vant til fra sin Landflygtigheds Tid, ... Men der var intet Tavlebord, så den Leg kom de ikke langt med« (3). At der ikke i kongsgården i Roskilde fandtes noget spillebræt lyder mærkværdigt, men måske har denne *passus* blot symbolsk betydning, idet Saxo har villet vise, at problemerne måtte løses på anden vis.

Der fremkom allerede i middelalderen flere bøger om skak, den første som udlagde skakspillet symbolsk blev skrevet af en dominikanermunk, Jacobus de Cessolis, og kort efter fremkomsten af denne skrev i året 1283 den spanske konge Alfons den Vise af Kastilien en bog, som han lod smukt illustrere (4).

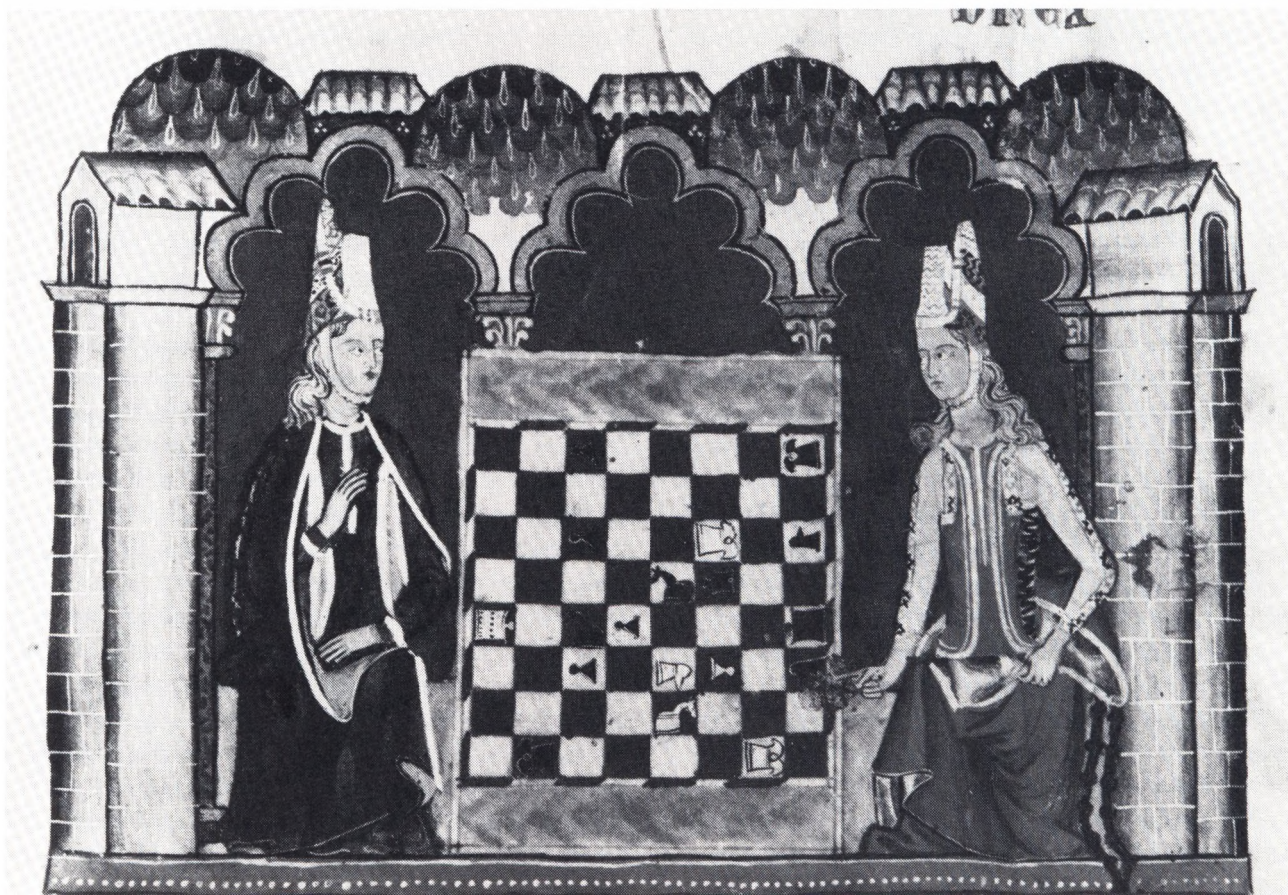
I San Savino i Piacenza i Norditalien findes et fragment af et mosaikgulv fra sidste trediedel af 1100-årene. Det kom for dagen under en restaurering i 1902-03. På hver sin side af et centralt motiv, et symbol på tiden, ses en konge i kamp og en konge som en retfærdig dommer, under kampen er nogle personer, der spiller terning (= hasard) og under den retfærdige dommer en skakkamp. Dette mosaikgulv er omtalt i en artikel af William L. Tronzo i det amerikanske tidsskrift for middelalderkunst, *Gesta* (5). Forfatteren sammenligner mosaikkerne med nogle miniaturer,

der illustrerer middelalderlige håndskrifter, og påviser, at kampen og hasardspillet er symboler på *fortuna* livets tilfældighed, (Guds eller djævelens styrelse), mens den retfærdige konge og skakspillet symboliserer det modsatte begreb, kardinaldyden *sapientia*, klogskaben, der giver mennesket mulighed for selv at gribe ind i sin skæbne. De håndskrifter, som Tronzo henter sin viden fra, er netop Alfons den Visers skakbog og et Carmina Burana håndskrift i Münchens statsbiblio-

tek. Af begge disse kilder ser man, med hvilken respekt skakspillet var omgærdet, for det spilles af konger og gejstlige, af lærde mænd og ædle damer (fig. 1). Hasardspil med terninger er derimod et spil for folket, ikke mindst ungdommen.

Den kendteste danske fremstilling af brætspil er nok den, som findes i korshvælvet i Ringsted Sct. Bendts

Fig. 1. Elegante spanske damer spiller skak. Alfons den Visers skakbog 1283. Efter Morencos udgave fig. 8.

kirke (6). Her ses blandt andet, hvordan Erik Plovpenning, før han lider martyrdøden, skændigt pågribes af sin broder, Abel, mens han intetanende, men letsindigt, er i færd med at spille brætspil med en ven. Dette synes at være trik-trak, et spil, som udføres ved hjælp af brikker og terninger og således er et *hasardspil* (7). At djævelen har en finger med i spillet ved hasard viser adskillige middelalderlige billeder (8).

Det fremgår som nævnt af flere miniaturer i Alfons

den Visers skakbog (f.eks. fig. 1), at damer fra de højeste samfundslag befattede sig med skak. Sådan var det også i Danmark. Af ærkebiskop Niels Jonassen Bilds testamente fra 1379 erfarer man, at Johannes Ufs hustru efter ærkebispens skal arve det skakspil, som han havde fra dronningen af Norge (9). Denne kan næppe

Fig. 2. For- og bagside af skakbrik af hvalrostand, »konge« fundet i Vordingborg, inv. nr. D511. Højde 7,9 cm.

være nogen anden end dronning Margrethe, der jo var gift med Håkon VI af Norge. Og at skakspil tillige var en forlystelse, der var tilladt for gejstligheden, understreges yderligere af to andre testamenter (10).

Sådanne testamentariske bestemmelser angående skakspil fortæller tillige lidt om, med hvilken omsorg man disponerede over dem. De skakspil, der nævnes i de middelalderlige testamenter har utvivlsomt bestået af smukt udskårne brikker af hvalrostand eller andet kostbart materiale. Det er nærliggende at tænke, at de må have lignet de fornemme »konger« med hof omkring sig, tronende eller ridende »dronninger«, »bisper« og »riddere« til hest eller fods, »tårne« eller enkle »bønder«, som udgør samlingen af mange forskellige, næsten alle jordfundne, skakbrikker i Nationalmuseets 2. afdeling. Disse er kunstfærdigt udskåret i hvalrostand, den nordiske erstatning for elfenben, eller drejet i ben, ligesom der også af samme materialer findes dam- og trik-trakbrikker af høj kvalitet (11). Herudover er der mange, fortrinsvis i ben drejede, flade spillebrikker med enkle ringmotiver, samt terninger, hvis »øjne« tyder på, at de er af høj alder.

For skakbrikkernes vedkommende kan det være vanskeligt at afgøre, hvilken betegnelse og funktion, man skal knytte til dem. Det kan være svært at skelne f.eks. en »konge« fra en »dronning« eller fra en »ridder« (»springer«), og et »tårn« fra en »bonde«. Også bestemmelsen af alder kan volde kvaler, og da brikkerne som oftest er løsfund, eller fremkommet i ældre tid, er der sjældent hjælp at hente fra fundomstændigheder. Aldersbestemmelserne må derfor foregå efter stilistiske kriterier. Ikke mindst når det gælder skakbrikker kan dette være farligt, fordi disse er legetøj for voksne, og kunstnerne som følge heraf har anvendt megen fantasi på at skabe dem. Man er tilbøjelig til at betragte de små relieffer og skulpturer som billeder af

Fig. 3. Dambræk af hvalrostand, fundet i Vordingborg, inv. nr. 7139. Diam. 5,6 cm. Goldschmidt nr. 246.

de mennesker, der levede på den tid, de blev til. Dette er fristende, da figurernes frisurer, dragter og øvrige tilbehør er nøje gengivet.

Undersøger vi, hvor de middelalderlige spillebrikker blev fundet, viser det sig, at de fleste stammer fra

Fig. 4. Dambræk af hvalrostand, fundet i Vordingborg, inv. nr. D444/1978. Diam. 5,9 cm. Indkom til Nationalmuseet i 1952 og er ikke tidligere publiceret. Det i højt relief udskårne, trehovede uhyre har to ben og en kraftig, tredelt hale, som ender i akantus. Borten med palmette og liljemotiv er typisk for 1100-årene. Det lille kunstværk er formodentlig blevet til i eller under indflydelse af St. Albans-klosteret i England i tiden 1125-50. Jfr. Beckwith ill. 130, 131, 152, 186 og 226 m.fl.

borge, herregårde og byer, navnlig København og Roskilde. En egentlig statistisk undersøgelse egner Nationalmuseets materiale sig ikke til, da det ikke er landsdækkende, fordi der på lokalmuseerne findes i massevis af jordfundne brikker. Men vi kan f.eks. se på, hvad der er indgået til Nationalmuseet fra et enkelt stort borgområde: Vordingborg. Det er ikke helt lidt: 4 skakbrikker, heraf en tronende »konge« med sit hof bestående af fire mænd på bagsiden og siderne (fig. 2), 3 runde spillebrikker til trik-trak eller dam, og blandt disse et par små kunstværker (fig. 3 og 4) endvidere 13 terninger. Mens vi må tænke os, at de fine skak- og dambrikker blev håndteret af borgens kongelige og adelige herskab (hvem ved om Valdemar Atterdag kan have benyttet en af dem?), har de fleste af terningerne nok tjent det på borgen indkvarterede mandskab til tidsfordriv.

Det er vel heller ikke tilfældigt, at det er sådanne små praktiske terninger, man især træffer på i materiale fra kirkeundersøgelser, f.eks. i Sct. Ibs kirke i Roskilde, Esrom kloster og Asnæs kirke. Terningen fra sidstnævnte kirke er af pibeler og blev fundet ved rensning af en hvælvingsslomme. Den kan muligvis stamme fra en håndværker, som tog sig et lille hvil under arbejdet. Også i den ældste del af Københavns universitet, konsistoriehuset, har man i kælderens fundet en terning, der må være indsmuglet af en student, som sad i arrest her. Der er også fundet skak- og dambrikker i kirkerne, f.eks. et »tårn« af træ i koret på Nykøbing Sjællands kirke, en skakbrik af oksehorn bag en af korstolene i Århus domkirke, og dambrikker i Nr. Nebel kirke, Æbeltoft og Ring klostre samt Clara kloster i Roskilde.

Det vil føre for vidt her at gennemgå alle de middelalderlige spillebrikker i Nationalmuseets 2. afdeling, og egentlige typer lader sig vanskeligt opstille indenfor

dette heterogene materiale. Men visse eksemplarer kan fremhæves og de omstændigheder, der er knyttet til dem.

Samlere fik tidligt øjnene op for, at skakbrikker kan være hele små kunstværker. Allerede Ole Worm sørgede for at erhverve et par meget spændende »konge«-

Fig. 5. Skakbrik af hvalrostand, fra Ole Worms samling. »Konge« til hest og omgivet af sine mænd, inv. nr. 9103. Højde 7 cm. Schepelern (12), Wichmann nr. 73.

statuetter til sit kunstkammer, hvorfra de snart efter indgik i Det kongelige Kunstkammer (fig. 5). Til Oldnordisk Museum erhvervedes 1841 en »dronning« til hest med opvartende knægte og jomfruer; den var blevet fundet ved opmudring af Randers fjord (fig. 6). »Bisper« (=»løbere«) findes både som ridende og sid-

Fig. 6. Skakbrik af hvalrostand, »dronning« fundet ved opmudring ved Randers, inv. nr. 6021. Højde 7,4 cm. Wichmann nr. 70.

dende figurer, som f.eks. den lille fine figur, der i 1866 kom for dagen ved gravning i Bikubens gård i Silkegade i København. Blandt andet mitraens form daterer »bisp« til Absalons tid, men om spillebrikken virkelig er så gammel, som den giver sig ud for at være, er vanskeligt at konstatere (fig. 7). En brik, der netop også i denne henseende volder problemer, er en »ridder« (=»springer«) i ringbrynje, med kegleformet hjelm på hovedet og spyd i hånden (fig. 8). Det er ikke en hest, men en velvoksen løve manden rider på. De to

Fig. 7. Skakbrik af hvalrostand, »biskop« fundet i »Bikubens gård, Silkegade, København, inv. nr. D16. Højde 6,7 cm. Wichmann nr. 46.

Fig. 8. Skakbrik af hvalrostand, løve »ridder« fra Odsherred? inv. nr. D2474. Højde 10,2 cm. Wichmann nr. 69.

kendere af historiske skakbrikker, Hans og Siegfried Wichmann (13) kalder denne »ridder« for en »konge« og daterer den til 1300-årene. De fremhæver i øvrigt, at den må være et meget tidligt eksempel på en gruppe af løveridende »konger«, som var almindelige i det

16.århundrede. På spydbladet er indridset årstallet 1251, en indridsning, som Poul Nørlund (på fotoregistrantkortet) har foreslået er fra o. 1600. Og heri har han ganske sikkert ret. Blot er det mest sandsynligt, at denne indridsning ikke er en senere tilføjelse til et ældre kunstværk, men at det hele er en romantisk fantasi over indbegrebet af en ridder fra korstogstidens voldsomme år i midten af 1200-årene, da Ludvig den Hellige af Frankrig kæmpede for at befri Jerusalem og hele Det hellige Land.

Skakfiguren »tårnet« er nok den, det er allersværest at identificere blandt de i menneskeskikkelse tildannede brikker. En lille kriger i hvalrostand mørknet af ophold i jorden, er af de to herrer Wichmann foreslået som et »tårn« fra 1100-årene (14). Den er fundet i Roskilde (fig. 9). Det er unægtelig ikke let at skelne en sådan kriger, der altså skal have fungeret som vogter (=»tårn«), fra en kriger, der kun var en almindelig »bonde« (15). Hvilken rolle kan vel den lille dystre, stående kriger med hjelm, spyd og et skjold med drage have spillet? Han er fundet på Torpegårds gårdsplads i Sønder Nørå på Fyn (fig.10)

Der er således mange problemer og uløste spørgsmål i forbindelse med de små i skulptur og relief udformede spillebrikker, ikke mindst med hensyn til, hvor de er blevet til. De var lette at transportere og lette at kopiere for folk med talent for at skære i ben og hvalrostand. Så langt mod nord som Grønland er der fundet skak- og dambrikker, og her er de ganske sikkert forarbejdet af nordboerne selv (16). Men man må have haft forbilleder, for brikkerne er udstyret med de sædvanlige former.

Også dateringer volder som nævnt vanskeligheder, ikke så meget for de flade spillebrikkers vedkommende som for skakbrikkernes. Skal man prøve at datere disse, taler meget for, at en middelalderlig skakbrik, hvis

hovedfigur er udformet i relief, er fra den tid, som billederne angiver. Således kan vi nok regne med, at den lille »konge«, der er fundet på Vordingborg, og som fortil viser den tronende konge, bagtil og på siderne har fire småfigurer, der holder hinanden i hænderne, virkelig også er fra 1300-årene (fig. 2), men når det drejer sig om en af de i fri skulptur dannede skakbrikker, bør man nøje overveje, om den er så gammel, som den giver sig ud for (f.eks. fig. 8), eller om den ikke snarere hører til i en eftertid, der gennem ridderromaner og folkeviser havde dannet sig romantiske forestillinger om middelalderlige konger, dronninger og ædle riddere.

Fig. 9. Skakbrik af hvalrostand, »tårn«? fundet i Roskilde, inv. nr. 13111. Højde 4,2 cm. Goldschmidt nr. 258, Wichmann nr. 30.

Fig. 10. Skakbrik af hvalrostand?, kriger med spyd, hjelm og skjold. Ubestemt funktion, inv. nr. D2584. Højde 7,2 cm.

Noter

1. Wichmann s.9.
2. Snorre Sturlason: Kongesagaer, oversat af Gustav Storm, Kristiania 1900, s.443.
3. Saksen Danesaga III, oversat af Jørgen Olrik, København 1908, s.243.
4. Morencos ed.
5. Tronzo s.15.
6. P. Nørlund i Ringsted Kirke af Mogens Clemmensen, København 1927, s.31. Danmarks Kirker, Sorø Amt, 1936, s.138.
7. Arild Huitfeldt skriver i sin Danmarkshistorie, at de »legte Skackspil« ligesom man også har udfyldt den ufuldstændige indskrift ved kalkmaleriet i Ringsted (se note 6) med HIC: S(CA)C(A)RIT(UR), men af Nørlund udlagt: her spilles brætspil.
8. Se f.eks. Ebbe Nyborg: Fanden på væggen, Wormianum 1978, s.23.
9. Kr. Erslev ed. Testamenter fra Danmarks Middelalder, København 1901, s.150.
10. Samme s.120 og 179.
11. Spillebrikkerne er medtaget i Adolf Goldschmidts værk om romanske elfenbensskulpturer.
12. H.D. Schepelern: Museum Wormianum. Wormianum 1971, s.360, nr. 253.
13. Wichmann No. 69.
14. Samme No. 30.
15. Samme No. 29, kaldes af forfatteren »pawn« d.v.s. »bonde«.
16. P. Nørlund: De gamle nordbobygder ved verdens ende, 4. udg. København 1967, s.80.

Litteratur

- Beckwith, John: Ivory Carvings in Early Medieval England. London 1972.
- Goldschmidt, A: Die Elfenbeinskulpturen aus der romanischen Zeit, III. Berlin 1923.
- Holtmark, Anne: Brettspil. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, København 1957.
- Liddell, Donald M. (ed.): Chessmen. New York 1937.
- Morencos, Pilar Garcia (ed.): Libro de ajadrez, dados y tablas de Alfonso X el Sabio. Madrid 1977.
- Tronzo, William L.: Moral Hieroglyphs: Chess and Dice at San Savino in Piacenza. GESTA XVI, 2, 1977, s.15-21.
- Wichmann, Hans & Siegfried: Chess. London 1960.